

VII. Yüzyılda Kudüs'ün Sasani ve Müslüman Kuşatmaları *Sasani and Muslim Sieges of Jerusalem in the VII. Century*

Tuğba TÜRKOĞLU

İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Dostora Öğrencisi, e-mail: tturkoglu92@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6997-1727

Makale Türü / Article Type

Geliş Tarihi / Date Received
12 Ekim 2024 / October 2024

Kabul Tarihi / Date Received
19 Aralık 2024 / December 2024

Yayın Sezonu / Issue
Haziran – Aralık 2024 / June – December 2024

Sayı / Issue
18

Atıf / Cite as: Tuğba Türkoğlu. "VII. Yüzyılda Kudüs'ün Sasani ve Müslüman Kuşatmaları". *Katre Uluslararası İnsan Araştırmaları Dergisi – Katre International Human Studies Journal* 2024),

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/katre/policy>

Copyright © Published by İstanbul İlim ve Kültür Vakfı / Istanbul Foundation for Science and Culture, İstanbul, Turkey. All rights reserved.

VII. Yüzyılda Kudüs'ün Sasani ve Müslüman Kuşatmaları

Öz

Üç büyük dinin mensupları için kutsal kabul edilen Kudüs, tarihi boyunca birçok kuşatma ve savaşa tanıklık etmiş, özellikle Geç Antik Çağ'da iki önemli kuşatma yaşamıştır. Bu makale, 7. yüzyılın başında Sasaniler ve Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen bu iki kuşatmayı incelemektedir. İlk bakışta benzer görünen bu kuşatmalar, sosyopolitik dinamikler ve sonuçlar bakımından belirgin farklılıklar göstermiştir.

614'te gerçekleşen Sasani kuşatması, Bizans İmparatorluğu ile süregelen bölgesel hakimiyet mücadelesinin bir parçasıdır. Dönemin kronikleri, bu kuşatmanın büyük bir yıkım, katliamlar ve Kutsal Haç gibi Hristiyan aziz emanetlerinin Sasani topraklarına götürülmesiyle sonuçlandığını belirtmektedir. Kudüs, bu süreçte hem fiziksel hem de manevi açıdan ciddi zarar görmüş, şehrin dini kimliğine yönelik büyük bir darbe almıştır. Buna karşın, 638 yılında İslam orduları tarafından gerçekleştirilen kuşatma, daha barışçıl bir süreç olmuş ve bölge halkının şehri Müslümanlara teslim etmeyi teklif ettiği kaydedilmiştir. Halife Ömer'in Kudüs'e barışçıl bir şekilde girişi ve Hristiyanlara tanınan dini özgürlükler, bu kuşatmanın farklı yönlerini ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla, bu çalışmada, söz konusu kuşatmaların süreçleri, nedenleri ve sonuçları arasındaki farklılıklar ele alınarak, Kudüs'ün Geç Antik Çağ'dan Orta Çağ'a geçişindeki önemli rolü vurgulanmaktadır. Bu doğrultuda, Kudüs'ün stratejik, dini ve kültürel önemi üzerinden, VII. yüzyılda Sasani İmparatorluğu ve İslam Devleti tarafından gerçekleştirilen kuşatmaların derinlemesine bir analizi yapılmaktadır. Böylece, tarihsel bir dönüşüm döneminde Kudüs'ün karşı karşıya kaldığı iki farklı yaklaşımın, şehir ve halk üzerindeki etkilerini anlamak hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kudüs, Sasaniler, Bizans İmparatorluğu, İslam Fethi, Geç Antik Çağ, Kutsal Haç, Kudüs Kuşatması, Kudüs'ün Fethi

Abstract:

Jerusalem, considered sacred by the followers of the three major religions, has witnessed numerous sieges and wars throughout its history, particularly experiencing two significant sieges during Late Antiquity. This article examines these two sieges, carried out by the Sasanian Empire and the Muslim armies in the early 7th century. At first glance, these sieges may seem similar, but they exhibit notable differences in their socio-political dynamics and outcomes.

The Sasanian siege of 614 was part of the ongoing regional power struggle with the Byzantine Empire. Contemporary chronicles describe this siege as resulting in widespread destruction, massacres, and the removal of Christian relics, such as the True Cross, to Sasanian territories. During this period, Jerusalem suffered both physical and spiritual devastation, dealing a significant blow to the city's religious identity. In contrast, the siege by the Muslim armies in 638 was reported to be a more peaceful process, with the local population offering to surrender the city to the Muslims. Caliph Umar's peaceful entry into Jerusalem and the religious freedoms granted to Christians highlight the distinct nature of this siege.

Thus, this study addresses the processes, causes, and consequences of these sieges to highlight Jerusalem's critical role in the transition from Late Antiquity to the Middle Ages. By analyzing the

strategic, religious, and cultural significance of Jerusalem, this research aims to provide a detailed examination of the sieges carried out by the Sasanian Empire and the Islamic Caliphate in the 7th century. In doing so, it seeks to uncover the differing approaches to the city and their impact on its inhabitants during this transformative historical period.

Keywords: Jerusalem, Sasanian Empire, Byzantine Empire, Islamic Conquest, Late Antiquity, Holy Cross, Siege of Jerusalem, The Conquest of Jerusalem

Giriş

Üç büyük dinin mensuplarının kutsal kabul ettiği Kudüs, tarihi ve kültürel önemiyle insanlık tarihinin en dikkat çekici şehirlerinden biridir. Bu kadim şehir, Antik Çağ'ın erken dönemlerinden itibaren bir yandan coğrafi konumu nedeniyle stratejik bir merkez olmuş, diğer yandan dini ve kültürel anlamlarıyla farklı medeniyetler için çekim noktası haline gelmiştir. Kudüs'ün tarihi, yalnızca bir şehir tarihi olmanın ötesine geçip, dönemler boyunca yaşanan siyasi, dini ve kültürel çatışmaların, birleşmelerin ve dönüşümlerin hikayesini de barındırmaktadır. Şehir, eski dünyanın çeşitli krallıkları, imparatorlukları ve dini gruplarının egemenliği altında geçirdiği dönemler boyunca defalarca kuşatılmış, tahrip edilmiş, yeniden inşa edilmiş ve her defasında yeni bir kimlik kazanmıştır.

Kudüs, özellikle, geç antikçağdan Ortaçağ'a geçişin sancılarını hem antik dönemin son büyük gücü olan Sasaniler'in hem de İslam medeniyetinin yükselişiyle yeni bir çağın habercisi olan İslam devletinin kuşatmalarıyla yaşamıştır. Bu kuşatmalar, ilk bakışta benzer gibi görünmekle birlikte, altında yatan sosyolojik, dini ve politik motivasyonların yanısıra, süreç boyunca deneyimlenen etkenler açısından oldukça farklıdır. Söz konusu dönem, hem antik dünyanın son çırpınışlarını yaşadığı hem de Orta Çağ'ın kendine özgü dinamiklerinin şekillenmeye başladığı bir geçiş dönemidir. Bu bağlamda Kudüs, yalnızca bir şehir olmanın ötesinde, büyük imparatorluklar ve ideolojiler arasındaki güç mücadelelerinin merkezinde yer almıştır.

İlk olarak, 613 yılında Kudüs ve ardından Konstantinopolis'e kadar ilerleyen Sasaniler, Bizans'a büyük bir baskı uygulayarak bölgenin tarihini derinden etkilemişlerdir. Zira, 602-628 yılları arasındaki uzun soluklu Sasani-Bizans savaşı, bölgenin siyasi ve askeri dengelerinde köklü değişikliklere yol açan önemli bir dönüm noktasıdır. 637 yılında ise, Hz. Ömer'in komutasındaki İslam ordusu, şehri önce kuşatmış, ardından, şehir halkının anlaşma teklifiyle savaşız olarak Kudüs İslam hakimiyeti altına girmiştir. Kudüs'ün fethi, hem dini hem de siyasi açıdan büyük bir dönüm noktası olmuş ve İslam'ın bölgedeki etkisini pekiştirmiştir.

Bilindiği üzere, birincil kaynakların kullanımı, tarihsel araştırmalarda döneme ait olayların doğru ve derinlemesine anlaşılması için kritik bir öneme sahiptir. VII. yüzyıl Kudüs kuşatmalarının sosyolojik, dini ve politik dinamiklerinin tespiti de, öncelikle dönemin tanıkları olan yazılı ve arkeolojik birincil kaynakların incelenmesiyle mümkün olmaktadır. Özellikle geç antikçağ Bizans ve erken dönem İslam kaynakları, VII. yüzyıl Kudüs kuşatmalarına dair ayrıntılı aktarımlar sunmaktadırlar. Bizans kaynaklarında, Kudüs'ün Sasani kuşatması çoğunlukla dini semboller üzerinden anlatılırken, şehrin kutsallığı ve kaybının yarattığı travma vurgulanmıştır. İslam kaynaklarında ise, Hz. Ömer tarafından alınışı, fetih ve yeni bir dönemin başlangıcı olarak tanımlanmış, özellikle şehir halkına Hz. Ömer tarafından verilen emanname çeşitli şekillerde vurgulanmıştır. Her iki kaynak grubu da kuşatmaların toplumsal etkilerini ve dönemin dini atmosferini anlamak için çok değerli bilgiler sunmaktadır. Arkeolojik buluntular ise, yazılı kaynaklarla desteklendiğinde, kuşatmaların fiziksel etkilerini ve şehirde yaşanan dönüşümleri daha net bir şekilde ortaya koymaktadır.

a. Kapsam ve Özgünlük:

Kent tarihi kapsamına giren bu araştırma, medeniyet ve dinler tarihi açısından oldukça önemli bir şehir olan Kudüs'ün, VII. yüzyılda, iki farklı devlet tarafından kuşatılması ve bu kuşatmalar esnasında yaşanan sürecin nasıl farklılıklar içerdiğine odaklanmaktadır. Dolayısıyla bu makalede, Kudüs'ün Sasani ve İslam kuşatmaları karşılaştırarak, bu iki kuşatma sürecinin ne tür farklılıklar

içerdiği incelenecektir. Bu bağlamda, her iki kuşatmaya ilişkin var olan temel tartışmalar, genel bir çerçevede değerlendirilmekle birlikte, bu süreçlerin toplumsal açıdan ortaya çıkardığı dinamikler göz önünde bulundurulacaktır.

Kudüs üzerine yapılan çalışmalar genellikle bu kuşatmaları ayrı ayrı ele almış, ancak iki süreci doğrudan karşılaştıran bir inceleme sunmamıştır. Mevcut literatür, kuşatmaların askerî ve siyasi yönlerine odaklanırken, sosyolojik ve dini motivasyonların yanı sıra bu süreçlerin toplumsal etkilerine yeterince yer vermemiştir. Bu bağlamda araştırma, Kudüs'ün Sasani ve İslam kuşatmalarının farklılıklarını ortaya koyarak, iki kuşatma sürecini birincil kaynaklardaki aktarımlar ve ikincil kaynakların sundukları çıkarımlar üzerinden inceleyecektir. Dolayısıyla bu çalışmanın önemi, Kudüs'ün VII. yüzyıldaki Sasani ve İslam kuşatma süreçlerini karşılaştırılmasında ve bu iki sürecin sosyolojik ve dini dinamiklerinin ortaya konmasında yatmaktadır. Araştırma, hem Bizans hem İslam kuşatmalarına dair birincil kaynaklar ve arkeolojik bulgulara dayanarak, mevcut literatürde var olmayan Kudüs'ün kuşatma süreçlerinde deneyimlenen farklı toplumsal etkileri daha bütüncül bir biçimde anlamaya katkı sağlayacaktır.

b. Metodoloji ve Yöntem:

Bu çalışmada, Kudüs'ün Müslüman ve Sasani kuşatma süreçlerinin bir incelemesini, öncelikle, ilgili döneme ait birincil kaynakları tarihsel tarama yöntemi ile tarayarak sürece dair mevcut birincil aktarımların sunduğu bilgiler değerlendirilecektir. Bu değerlendirme yapılırken, birincil kaynaklara ilişkin ikincil kaynaklarda yer alan tartışma ve çıkarımlar incelenerek, birincil kaynak aktarımların tarihsel analizi yapılacaktır. Ayrıca, ikincil kaynaklarda yer alan tartışma ve çıkarımlara bakılırken, ikincil kaynaklar da, karşılaştırma yöntemiyle kendi içerisinde karşılaştırılacaktır.

Tüm bunlar yapılarak, makalenin asıl araştırma konusu olan, Kudüs'ün Sasani ve Müslüman kuşatma süreçleri, en temelde karşılaştırmalı yöntem ile değerlendirilerek, kuşatmalar arasındaki farklılıklar ortaya konulacak ve bu farklılıkların bize ne tür bulgular sunduğu anlaşılmaya çalışılacaktır.

Sasanilerin Kudüs İşgali:

Yaygın şekilde bilindiği üzere, Yakın ve Ortadoğu'da önemli bir güç olan Sasaniler, tarihleri boyunca dönemin diğer önemli gücü olan Bizans'la bölge hakimiyetini ele geçirmek adına sıklıkla mücadele etmişlerdir. Bu mücadelelerin en sonuncusu ve bölge dinamikleri adına en önemlisi ise 602-628 yılları boyunca devam eden Sasani-Bizans mücadelesidir. 26 yıl boyunca devam eden bu son mücadele silsilesinin en önemli kısmı ise, Kudüs ve Konstantinopolis dahil olmak üzere Sasaniler'in Bizans topraklarının en içlerine kadar ilerlediği 613'te başlayan mücadeledir.

601'de kardeşiyle girdiği iç savaştan galibiyetle çıkıp İran'da tekrar birliği sağlayan, İran lideri Hüsrev (Khosroes), general Behram'ın isyanı sırasında yardımını gördüğü Bizans imparatoru Mavrikios'un öldürülmesini bahane ederek, Mavrikios'a karşı darbe yapan Phokas'a savaş açmış ve onu yenmiştir. (Naskali, 2009, s. 174-176) Phokas'ı öldürerek başa gelen imparator Heraklius (d. 575-641) dönemine gelindiğinde de Bizans ile mücadeleye devam eden Hüsrev, 613'te İrminiye ve Suriye'ye girip Dımaşk'ı ele geçirmiştir. Hüsrev'in aynı yıl Hatay'ı da ele geçirmesi, Bowersock'a göre, ertesi yıl Kudüs'ün alınması için "dehşet verici bir başlangıç" oluşturmaktadır. (Bowersock, 2012, s. 34) Nitekim, bölge tarihine dair bilinen en eski kronikleri sağlayan geç antikçağ kaynaklarında geçtiğine göre, Hüsrev, Suriye'nin işgalinden sonra, 614'te Kudüs'e girmiştir.

Dönemin en önemli kaynaklarından ve bize işgalle ilgili en ayrıntılı bilgileri veren Sebeos'un rivayetine göre, Filistin halkı, özellikle Hristiyanlara isyan eden ve onlara karşı "atalarından kalma bir hınca sahip olan Yahudiler", Sasani kralına tabi olduklarını bildirmek istemişler ve o sıralar Kayserya (Caesarea)'da bulunan Hüsrev'in generali Şehrbârâz'la, şehirde barış içinde yaşamak için şartlarına isteyerek tabi olacakları bir anlaşma yapmışlardır. (Sebeos, 1999, s. 68) Ancak aylar sonra, bazı gençlerin şehirdeki Sasani yetkililerini öldürmesi üzerine karışıklıklar çıkmış ve Yahudiler ve Hristiyanlar kendi aralarında savaşılmaya başlamışlardır. Hatta bazı Yahudiler duvarlardan atlayarak, Sasani ordusuna katılmıştır. Sonrasında ise Sasaniler şehri tamamen işgal etmiştir. (Sebeos, 1999, s. 69) İşgal esnasında, Sebeos'a göre, Sasaniler, "Adı Zakariya olan patriği ve Haç'ın bekçisini de tutukladılar. Hayat Taşıyan Haç'ı ararken onlara işkence etmeye başladılar ve o sırada birçok din adamının başını kestiler. Sonra onlara onun saklı olduğu yeri gösterdiler ve onu aldılar." (Sebeos, 1999, s. 69) Anonim bir kayıt olan *Chronicon Paschale* (284-628)'de ise süreç şöyle aktarılmaktadır:

...Doğudaki birçok şehirle birlikte Kudüs de Persler tarafından ele geçirildi ve burada binlerce din adamı, keşiş ve bakire rahibe katledildi. Rabbin mezarı yakıldı ve Tanrı'nın çok ünlü tapınakları, kısacası tüm değerli şeyler yok edildi. Saygı duyulan Haç ve sayılamayan kutsal kaplar Persler tarafından ele geçirildi ve Patrik Zekeriya da esir alındı. Ve bunun gerçekleşmesi uzun zaman almadı; bir ay, hatta birkaç gündü. (James Howard-Johnston, 1999, s. 34)

Antiokhos Strategos (ö. 630) ise işgali şöyle tasvir etmektedir:

Hızlı koşanlar oklarla deliniyordu, direnmeden ve sessizce merhametsizce katledildiler. Yalvaranların çağrılarını dinlemediler, genç güzelliğe acımadılar, yaşlı adamların yaşına merhamet etmediler, din adamlarının alçakgönüllülüğü karşısında utanmadılar. Tam tersine, her yaştan insanı yok ettiler, onları hayvanlar gibi katlettiler, parça parça kestiler, lahana gibi muhtelif yerlerini biçtiler; öyle ki, hepsi ayrı ayrı acıyla dolu kadehi içmek zorunda kaldılar...Kutsal kiliseler ateşe verildi, diğerleri yıkıldı, görkemli sunaklar eğildi, kutsal haçlar ayaklar altında çiğnendi, kirlî kişiler hayat veren ikonaların üzerine tükürdü. Sonra öfkeleri rahiplerin ve papazların üzerine düştü; onları kiliselerinde dilsiz hayvanlar gibi katlettiler. (Conybeare, 1910, s. 507)

Aktarımında Perslerin büyük çapta zulümler yaptığını anlatmaya devam eden Strategos, toplamda Kudüs'te öldürülen 66.509 kişinin olduğu ifade etmektedir. (Conybeare, 1910, s. 516) Üslubu, diğer Bizans kronik yazarlarından biraz daha farklı, anonim bir Süryani kroniği olan *Khuzistan Kroniği*'ne (590-641) ise, "Persler, Haç'ın tahtasını buldular. Bir sebze bahçesine konup saklanmıştı. Persler çok sayıda sandık hazırladılar. Ve [Haç] tahtasını değerli kaplarla Khusro'ya (Hüsrev'e) gönderdiler." (Kâmile İnci Aday, 2019, s. 65) Bazı tarihçiler, Strategos'un anlatımına dayanarak, Kudüs ve çevresindeki saldırıya verilen tepkilerin öncelikle "kent sakinleri ve yapılar üzerinde" (Günter Stemberger, 1999, s. 200) yoğunlaştığını belirtmektedir. Bölge halkının, ayrıca, "Gerçek Haç'ın parçalarının Persler tarafından kaçırılıp Mezopotamya'daki dindar (her ne kadar Nasturi de olsa) Hristiyanların himayesine verilmesini" (Günter Stemberger, 1999, s. 200) pek umursamadığını ileri sürülmektedir. Bu bağlamda, Gerçek Haç'ın saklandığı yerin 620'lerde Mezopotamya'daki kilise çevrelerinde kabul görmesi de dikkat çeker. Johnston'a göre kutsal haç, yerel halktan çok devlet otoritesi tarafından önemsenmiş ve bu otoritenin propagandası sayesinde işgalin merkezi bir unsuru olarak benimsenmiştir. (Günter Stemberger, 1999, s. 200)

Tüm bu Bizans kroniklerinin yaptığı ortak aktarımlara göre, işgalle birlikte Kudüs patriği Zekeriya'nın ve kutsal haçın Sasani topraklarına götürüldüğü ve bununla birlikte işgal neticesinde birçok kilise ve manastırın yıkıldığı anlaşılmaktadır. Kroniklerde bu aktarımlara paralel olarak Avni ve Bowersock da, Kudüs'te yapılan birçok arkeolojik ve topografik araştırmaların, işgalden sonraya ait olduğu tespit edilen, çok sayıda toplu mezar ve harap edilmiş kilise ve manastır kalıntılarının varlığını doğruladığını söylemektedir. (Bowersock, 2012, s. 44) Avni, her ne kadar başta Strategos olmak üzere, antik kaynakların şehrin işgalinden sonra öldürülen Hristiyan sayısına dair abartılı ve gerçek dışı rakamlar kullanmış olduklarını düşünüyor olsa da bahsi geçen bu kalıntıların orada yaşanmış bir zulüm ve katliamın varlığını kanıtladığını ileri sürmektedir. (Avni, February 1, 2010, s. 44) Avni kadar keskin olmasa da, Bowersock da, abartılı rakamlar hesaba katılmasa bile, bu kalıntıların bugün şehrin işgaline dair yapılan bulguları çeşitlendirmeye katkı sağladığını belirtmektedir. (Bowersock, 2012, s. 41) Bununla birlikte, Bowersock, üzerinde erken 7. yüzyıla temelli bir hasar bulunmadığından dolayı, Kıyamet kilisesinin yakıldığına dair olan rivayetlerin gerçek olamayacağını belirtirken, (Bowersock, 2012, s. 44) Avni de, Sion kilisesinin yakılmasına dair olan rivayeti benzer sebeplerle yalanlamaktadır. (Avni, February 1, 2010, s. 42) Yine de tüm bunların, Sasani işgali neticesinde Hristiyanlığa ait birçok kutsal merkezin yağmalandığı ve sayısı net olmasa da işgal esnasında birçok Hristiyanın öldürüldüğü gerçeğini göstermeye kafi geldiğini söylemek mümkündür. Foss'un özetlediği gibi,

Yakın Doğu'nun Pers işgali, yaygın yıkımdan, yerleşik koşulların bozulmasından, mevcut sosyal yapının zayıflatılmasından veya en iyi ihtimalle fethedilen bölgelerin doğal pazarlarından izole edilmesinden ve bunun sonucunda ekonomik gerilemeden sorumlu tutulmuştur. Tüm bunların dile getirilmeyen anlamı, Perslerin tüm bölgeyi ölümcül şekilde zayıflatarak, ilerleyen Araplardan önce hızlı bir Roma çöküşünün zeminini hazırlamış, Müslümanların fethini kolaylaştırmış ve Yakın Doğu'yu kaçınılmaz bir gerilemeye sürüklemiş olmasıdır. (Foss, July 1, 2003, s. 150)

Paralel olarak, Tsafir ve Foerster da, Sasani kuşatması sırasında Kudüs'te büyük bir yıkım ve kiliselerin tahribatı yaşanırken, diğer bazı kıyı bölgeleri de zarar görmüş olabileceğini iddia etmekte, ancak, ülke genelindeki birçok yerleşim bu yıkımdan doğrudan etkilenmediğini söylemektedirler. (Foerster, January 1, 1997, s. 145) Daha da önemlisi, merkezi hükümetin çöküşüyle birlikte, yerel toplulukların güvenliklerini sağlamak için kendi başlarına hareket etmek zorunda kaldığını belirten Tsafir ve Foerster, dini liderlerin yerel yönetimlerde daha fazla sorumluluk üstlendiğini ifade etmektedirler. (Foerster, January 1, 1997, s. 146)

Kudüs'ün İslam Fethi:

İslam devrine geldiğimizde ise, Kuran ve hadislerde geçtiği üzere Kudüs'ün Müslümanlar için kutsal olması ve bölgenin İslamlaşması gayesinin yanı sıra, coğrafi ve siyasi önemi itibarıyla da İslam fetihleri açısından oldukça cazip bir merkez olduğu söylenebilir. Hz. Ebubekir döneminde 634 yılında Filistin'in güneyinde Bizans ve yerli Hristiyan kuvvetleri ile *Ecnadeyn* denilen yerde yapılan savaşta Müslüman ordularının galip gelmesi, Filistin'in güneyinin Müslümanlarca fethine yol açmıştır. Bunun üzerine 636 yılında İslam ordularının Filistin'in kuzeyinde Yermuk'te Bizans ordusunu ikinci kez yenmesiyle Kudüs kuzeyden de tam bir kuşatma altına alınmıştır. (Gül, yıl: 2001, sayı: II, s. 47-58 , s. 48) Bundan sonra Hz. Ebubekir'in halifeliğinde Amr b. As; Gazze, Sebaste, Nablus, Yübna, Amevas, Yafa, Refah gibi şehirleri fethetmiştir. Ancak Kudüs'ün alınması tam olarak Hz. Ömer döneminde gerçekleşmiştir. (Belazüri, 2013, s. 197)

İslam kaynaklarında Kudüs'ün fethi ile ilgili rivayetler çeşitlilik göstermektedir. İlk olarak, *Fütûhu'l-büldân*'ında, fetih ile ilgili en ayrıntılı rivayetleri sunan meşhur İslam tarihçisi Belazuri şöyle aktarmaktadır:

16 yılında, Kınnesrîn ve çevresinin fethinden sonra, Amr, İlyâ'yı (Kudüs'ü) kuşatmış iken Ebû 'Ubeyde onun yanına geldi. İlyâ, Beytü'l-Makdis şehridir. Bir rivayete göre Ebû 'Ubeyde, Amr'ı İlyâ'dan Antakya'ya gönderdi; çünkü oranın halkı, yapılan andlaşmaya uymamıştı. Amr, orayı fethetti ve geri döndü. Ebû 'Ubeyde, orada iki veya üç gün kaldı; sonra İlyâ halkı, diğer Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ile harac ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı karşılığında ondan eman vermesini ve sulh yapılmasını; ayrıca antlaşmanın bizzat Ömer b. Hattab tarafından imzalanmasını istediler. (Belazuri, 2013, s. 458)

Belazuri ardından, "İlyâ'nın fethiyle ilgili bir başka haber daha rivayet edilmiştir" diyerek şöyle aktarmaktadır:

Ömer b. el-Hattab, el-Câbiye'de bulunurken, Hâlid b. Sabit el-Fehmî yi askerin başında Beytü'l-Makdis e gönderdi. Hâlid, onlarla savaştı; sonunda şehir halkı, kalelerin içindeki yerlere karşılık belli bir şey ödemeyi, kale dışındaki yerlerin ise Müslümanlara ait olduğunu kabul ettiler. Ömer geldi ve bu şartları kabul etti; sonra da Medine'ye döndü. (Belazuri, 2013, s. 458)

Ardından Belazuri, bir başka rivayete daha yer vererek, şöyle demektedir: "Ebû 'Ubeyde, 16 yılında Kınnesrîn ve çevresini fethetti. Sonra Filistin'e geldi ve İlyâ'ya indi. Halkı, ondan barış istediler; o da 17 yılında, Ömer'in (Allah ona rahmet eylesin) gelerek andlaşmayı yapması ve onlara yazması karşılığında andlaştı." (Belazuri, 2013, s. 458-9)

Taberi'ye göre ise fetih süreci hepsinden daha farklı ilerlemiştir. Taberi, Ecnadin şehrinin alınmasından sonra, Bizans komutanı Ertayun'un kaçıp "Beyti Makdis Hisarına" girdiğini ve Hz. Amr İbn-i As'ın "o hisarın kapısına dikildiğini" ardından da Ertayun'un, Hz. Amr'a birini göndererek şu sözleri söylediğini aktarmaktadır:

- Sen bilirsin ki ben ihtiyar bir kişiyim. Birçok kitap okumuşumdur. Sen bu İliyayı alamazsın. Bunu ancak adı üç harfli olan kişi alır. Şimdi buradan göç git. Ne kadar otursan yine alamazsın. dedi. Hz. Amr, Hz. Ömer bin Hattab'a Ertayun'un söylediklerini bildirdi. Hz. Ömer, bu yazıyı alınca:

- Benim adım üç harflidir. Ö.M.R.'dir. Dedi. Demek ki benim elimle alınır dedi. Medine'den kalktı. O şehre yol aldı. Yolu üstünde Casiye adında bir şehir bulunuyordu. Orada konakladı, oturdu. Şam'daki askerlere mektup gönderdi. Onlara:

- Yanıma gelin, dedi. Amr İbn-i As Hazretine de mektup yollayıp:

- Benim haberim sana varıncaya kadar orada otur dedi.

Hız. Ömer Casiye'ye geldiği vakit bütün Müslüman askerleri Şam'da idi. Hepsini katında topladılar...Hz. Ömer'in geldiği haberi Bizans komutanı Ertayun'a erişti. O da:

- İşte şimdi burasını Ömer fetheder. Çünkü Ö.M.R. üç harflidir dedi. Kendi

arkadaşları ile şehirden çıktı, gitti. Bizans'a gitmek için yol yoktu. Çünkü, dolayda, müslüman askerleri çoktu. O Mısır'a doğru yol tuttu. İliya halkı şaşırıp kaldılar:

- Bize Ömer gelmezden önce onun katına varmak ve barış yapmak gerektir dediler. Ve 1000 kişi hisardan çıktı. Hz. Ömer tarafına yüz tuttular. Hz. Ömer ise:

- Acaba varayım mı? Yoksa varmayıp asker mi göndereyim diye tedbir düşündü. Ansızın Casiye Yahudilerinden bir ihtiyar kişi, Hz. Ömer'e gelerek:

- Bu gün İliya'yı fethedersin. dedi. Hz. Ömer:

- Fethi neden ötürü söylersin? Diye sordu. Buradan İliya'ya beş günlük yol vardır. Bana o yerin fethi nice müyesser olur dedi. Onlar, bu konuşmada iken ıraktan askerler belirdi. Hz. Ömer:

- Bakın, görün. Bunlar nedir? dedi. Gelenlerin İliya elçileri olduğu görüldü. Hz. Ömer de onları hoş karşıladı. İstedikleri barışa yanaştı. Ve o yaşlı Yahudiye dönerek:

- Bu İliya'nın bugün fetholacağını bildin. diye sordu. İhtiyar Yahudi de:

- Kitapta, bu İliya şehrinin Ahir Zaman'da adı üç harfli olan ve kendisine Faruk denilen kişi tarafından fetredileceğini gördümdü dedi. (Ebü Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, s. 473)

İbn Esir'de geçtiğine göre ise, Hz. Ali, Hz. Ömer'in Kudüs'e gitmek üzere yola çıkması üzerine, neden kendisinin gittiğini sormuş ve Hz. Ömer "Abbas'ın vefatından önce cihada çıkmaya çalışıyorum. Çünkü sizler, Abbas'ı yitirecek olursanız kötülükler çorap söküğü gibi ard arda birbirini kovalayacaktır" (İbnü'l-Esir, el-Kamil fi't-Tarih , s. 408) şeklinde bir cevap vermiştir.

Kudüs'ün fethine dair, her ne kadar en yaygın İslam kaynaklarındaki buraya kadar görülen rivayetler çeşitlilik gösterse de, hepsinde sabit olan husus, Hz. Ömer'in Medine'den Cabiye'ye gelmesi, Kudüs Hıristiyanlarının isteği üzerine onlarla bir anlaşma imzalanması ve kılıçsız bir şekilde şehrin fethedilmesidir.

Hz. Ömer Emannamesi

Anlaşma şartları ise, fetih sürecinin bir diğer önemli parçasıdır. Taberi'de geçtiği üzere, antlaşma metni en açık haliyle şöyledir:

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla! Allah'ın kulu, mü'minlerin emiri Ömer tarafından İliya halkına verilen emandır: Halife bu emanı, onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için vermiştir. Buna göre:

1.Kiliselere oturulmayacaktır: Bu kiliseler ve müştemilatı ile onların haçları ve malları yıkılmayacak ve azaltılmayacaktır.

2.Dinlerinden dolayı rahatsız edilmeyecekler ve onlardan birisi zarar görmeyecektir.

3. İliya'da, onlarla birlikte, herhangi bir Yahudi oturmayacaktır.

4. İlyâ halkı, diğer şehirlerin halkı gibi cizye verecektir.
5. Onlar İliya'dan Rumlar ile hırsızları çıkaracaklardır.
6. Bunlardan İliya'yı terkedenden birisi, kendisi ve malından ta gideceği yere kadar emin olacak; İliya'da kalacaklar ise diğer halk gibi cizye ödeyecektir.
7. Bizanslarla birlikte İliya'yı terk etmek isteyen halkın da, canları, malları, kilise ve haçları korunacaktır; onlar istedikleri yere ulaşınca kadar, bu koruma devam edecektir.
8. Yeryüzü halkından herhangi birisi İliya'da oturmak isterse buranın halkı gibi cizye ödeyecektir; isteyen Rumlarla gider, isteyen ailesinin yanına döner.
9. Bunlardan ancak hasat zamanı vergi alınır.
10. Bu metinde olanlara Allah'ın ahdi, Resulü'nün, halifelerin ve müminlerin zimmeti vardır; ta ki üzerlerine düşen cizyeleri ödesinler. (Taberi, 1954, s. 2405-6)

Metnin genelinden anlaşıldığı üzere, Hz. Ömer, şehrin iradesini üzerine aldıktan sonra, İslam tarafından ehl-i kitap sayılan bölge halkı olan Hristiyanlara şehrin içinde ve dışında hem can ve mal güvenliği temin edilmiş hem de dinlerini yaşama özgürlükleri bizzat halife tarafından güvence altına alınmıştır. Ayrıca vergi politikaları yumuşatılmış ve halkın gelir dönemine göre vergi toplanması kararlaştırılmıştır.

Ancak, bazı tarihçilere göre, Taberi'nin bu rivayeti dayandırdığı Seyf b. Ömer'in şahsiyeti ve diğer kaynaklara göre mübalağalı sözleri onun rivayetlerine şüphe ile bakmayı gerektirmektedir. (Gül, yıl: 2001, sayı: II, s. 47-58) Hatta kendisinin bazı açıklamaları tarihçiler nezdinde de itibar görmemiştir. (Yiğitoğlu, 2017, s. 35) Bilhassa, Yahudilerin şehirde oturamayacağına dair olan maddenin tarihçiler tarafından oldukça şüpheyle karşılandığı görülmektedir. Çünkü Gül'ün öne sürdüğü üzere Belazuri ve diğer İslam kaynakları böyle farklılığı olan ve mevcut olması halinde zikri mutlaka gerekli bir maddeden bahsetmediği gibi, İmam Ebu Yusuf da böyle bir şeyi zikretmemiştir. (Gül, yıl: 2001, sayı: II, s. 47-58 , s. 47) Buna ilaveten, İlyâ halkına verilen emanname gibi İskenderiye halkına verilen emannamede 'Yahudilerin burada kalabileceği' söz konusu iken hak ve hürriyetler konusunda hayli hassas bir yönetici olan Hz. Ömer'in bu konuda duyarsız kalması mümkün görünmemektedir. (Yiğitoğlu, 2017) Ancak Awaisi, Gil'in; yalnızca bu sebeplerle Seyf b. Ömer'in bütünüyle göz ardı edilemeyeceğini ve Taberi'de geçen versiyonun güvenilir görüldüğü çıkarımına yer vererek konuyla alakalı birçok araştırmacının Gil ile bu noktada uzlaşmada olduğunu aktarmaktadır. (El-Awaisi, s. 75)

Bu bağlamda metindeki ifadeler değişiklik gösteriyor olsa dahi, Hristiyan halkla vergi vermeleri karşılığında onlarla bir emanname yapılması ve canlarının, mallarının ve kiliselerinin bu sayede koruma altına alınmasının, meseleyi rivayet eden tüm İslam tarihi, hatta Teophanes gibi dönemin önemli gayrimüslim kaynaklarında ortak olması, emannamenin bahsi geçen güvenceler açısından vukuunu doğrulamaktadır. Hz. Ömer döneminde Kudüs'ün fethi, onun zamanına kadar şehrin tarihini belirleyen yıkım, ölüm ve yerinden edilme gibi birçok olayın zıttına, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslam'ın birbiriyle ilişkisinde yeni ve ayrı bir safhanın başlamasına sebep olmuştur ve bunun kökleri, *el-Uhde el-Ömeriyye* adıyla bilinen Hz. Ömer'in bu emannamesine dayanmaktadır. (El-Awaisi, s. 47)

Burada cevaplandırılması gereken en önemli soru ise, Kudüs halkının Hz. Ömer’le bir anlaşma yapmayı neden istemiş olmalarıdır. Yukarıdaki rivayetlerin arasından bununla ilgili detaya sahip olan tek aktarım Belazuri’nin aktarımıdır. Söz konusu aktarımında, Belazuri, Kudüs halkının “diğer Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ile harac ödemek ve diğer şehirlerin halkına verilenlerin aynısı karşılığında ondan eman vermesini ve sulh yapılmasını” (Belazuri, 2013) istediklerini belirtmektedir. Diğer İslam kaynaklarında da ortak olarak bahsi geçen, fethedilen diğer bölge şehirlerine cizye karşılığında sağlanan barış ve huzur ortamı, Kudüs halkı için de en büyük motivasyonlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira, halk Hz. Ömer’in her nasılsa fethedeceğini düşünerek, şehri kan akmadan teslim etmeyi istemiş olabilir. Denildiği gibi, “Kudüs eşrafını böyle bir karar almaya iten sebep aman dileyerek teslim olan Suriye şehirlerinin herhangi bir zarar görmemeleri olmuştur.” (Orta, 2018) Bu noktada tüm bu hakların da Hz. Ömer’in kendi siyasetine bağlı olarak değil, İslam’ın İslam devleti altında yaşayan Yahudi ve Hristiyanlara verdiği zimmi⁶¹ statüsü çerçevesinde gerçekleştiğini hatırlamakta ayrıca fayda vardır.

Lewis, paralel olarak “İdarenin Bizans’tan Arab’a geçmesi, bölge halkları tarafından genellikle sevinçle karşılanmış; Suriye ve Mısır’ın Hristiyan halkı bile Ortodoks Bizans’a karşı İslâm hâkimiyetini arzu etmiştir.” (Bernard Lewis, 2009, p. 82) demektedir. Ayrıca Lewis’in aktardığına göre, İslâm’ın ilk devrine ait bir Yahudi vesikasında bir melek bir münzevîye şöyle seslenmektedir; “Korkma, Ben Yohây; Yaratıcı, ona şükürler olsun, sırf seni bu kötülüklerden (yani Bizans’tan) kurtarmak için İsmail Krallığını gönderdi. Allah, ona şükürler olsun, onların yeniden yerleşebilecekleri bir toprak fethetmek için kendi iradesine göre bir peygamber gönderecek.” (Bernard Lewis, 2009, p. 82) Lewis’e göre bu sözler daha sonraki devirde yaşamış Suriyeli bir Hristiyan tarihçinin şu sözleri ile de mukayese edilebilir: “Bunun için Tanrı, bizi Romalıların elinden Araplar vasıtasıyla kurtardı. Romalıların intikam ve zulmünden kurtulmakla oldukça rahata kavuştuk.” (Bernard Lewis, 2009, p. 82) Bunlarla birlikte, fethedilmiş ülkelerin halkı yeni rejimi kabul etmekle kalmadığını söyleyen Lewis, aynı zamanda bazı durumlarda rejimin yerleşmesine yardımcı bile olduğunu ifade ederek, “Filistin’de Samiriler, Müslümanlara o kadar çok yardım ettiler ki, Araplar onları belli bir zaman için vergiden muaf tuttular; tarihler sık sık Yahudi ve Hristiyan yardımından bahsederler” demektedir. (Bernard Lewis, 2009, p. 82)

Bowersock ise, tarihsel kaynaklara dair -kendisinin de sahip olduğu- revizyonist bakış açısının, bölgedeki İslam fetihleri açısından yeni bir yaklaşımı teşvik ettiğini savunmaktadır. (Bowersock, 2012, p. 47) Ona göre, İslam fetihlerinin bahsi geçen antik kaynaklardaki Hristiyan apokaliptik dilinin ürettiği çok sayıdaki Sasani yıkımlarının bir neticesi olarak, kolaylaştığına dair yapılagelen genel çıkarım doğru değildir. Hatta Bowersock, bu çıkarımın oluşturduğu bölge halkının kimsesiz kalmışlıktan dolayı yeni saldırıları bekleyen birileri olarak sanılması yerine, revizyonist çıkarımın gerektirdiği üzere yabancı bir güç altında yaşamaya alışmış ve bu sebeple yeni kuşatmacılar geldiğinde onlarla birlikte yaşamaya daha çabuk adapte olabilecek insanlar olarak değerlendirilmesi daha muhtemel ve makul olduğunu ileri sürmektedir. (Bowersock, 2012, pp. 47-8)

Tüm bunlar birlikte değerlendirildiğinde, Kudüs’ün İslam devleti tarafından fethi ile ilgili şu sonuca çıkmak mümkündür; Kudüs’ün fethine giden yoldaki ana sebep hiç şüphesiz ki, İslam orduları tarafından tüm Bilad-uş Şam bölgesine ve hatta başka topraklara yapılan seferlerle

---

⁶¹ (Sözlük itibarıyla kendisine güvence verilen, koruma altına alınan kişi demek olup, İslam’a göre cizye ödemek şartıyla İslam ülkesi vatandaşlığında yaşayan ehl-i kitaba verilen isim) TDV “zimmi” maddesi, bkz. <https://islamansiklopedisi.org.tr/zimmi>

aynıdır: İslam hakimiyetine almak. Ancak, yukarıda sorduğum gibi, bizim için en önemli nokta, Kudüs'ün fethi özelinde, halkın niçin Hz. Ömer'le anlaşma yaparak şehri teslim etmeyi teklif etmiş olmasıdır. Görünüşe göre, bunun sebepleri, yukarıdaki her iki tarihçinin de bahsettiği etmenlerin her ikisidir. Yani, Lewis'in savunduğu üzere, mezhepsel çatışmalardan ötürü Bizans'ın baskılarına maruz kalan Kudüs halkı, bu baskı ve zulümlerden kurtulmak için, kendi istekleriyle, Bizans yerine farklı dinden dahi olsa, barışçıl haklar tanıdığı bölge halkı tarafından tasdik edilen İslam hakimiyeti altında yönetilmek istemiş olabilirler. Hem de, Bowersock, Tsafir ve Foerster'in öne sürdüğü üzere, sürekli farklı çatışma ve hakimiyet iddialarına sahne olan Kudüs'ün, yeni kuşatmacılara adapte olabilecek mahiyette bulunması ve merkezi otoritenin zayıflamasından mütevellit yerel yönetimlerinde söz sahibi olabilecek pozisyonda olmaları, onları Hz. Ömer ile anlaşma yapmaya itmiş olabilir.

Sonuç:

Sonuç olarak, tarih boyunca birçok savaş, kuşatma ve yıkıma tanıklık eden Kudüs, geç antikçağın sonlarına denk gelen ve İslam'ın hızla yayıldığı bir dönemde hem antik dönemin büyük güçlerinden Sasaniler'in hem de Ortaçağ'ın yeni büyüklerinden İslam devletinin kuşatmasıyla karşılaşmıştır.

602-628 yılları arasındaki Sasani-Bizans mücadelesi, bölgenin siyasi ve askeri dengelerini köklü bir şekilde değiştiren kritik bir süreçtir. Özellikle 613'te Kudüs ve Konstantinopolis'e kadar ilerleyen Sasaniler, Bizans üzerinde büyük bir baskı kurarak bölge tarihini önemli ölçüde etkilemişlerdir. Kudüs'ün İslam devleti tarafından fethi ise, 637 yılında Hz. Ömer'in önderliğindeki İslam ordusunun önce kuşatma ardından halkın teklifiyle anlaşma yapılarak gerçekleşmiştir. Şehir halkı, Hz. Ömer ile anlaşarak teslim olmuş ve İslam yönetimi altında sağlanan belirli haklarla barışçıl bir yaşam sürmeyi kabul etmiştir. Bu fetih, İslam'ın bölgede güç kazanmasını sağlamış ve Kudüs'ün yeni siyasi ve dini yapısını şekillendirmiştir.

Bu iki kuşatma birbirinden farklı toplumsal ve dini süreçler deneyimlemiştir. Bizans kroniklerinde ve modern araştırmalarda sunulan kanıtlar, Sasani işgali sırasında Kudüs'ün büyük bir yıkıma uğradığını ve Hristiyan topluluğunun ciddi zararlar gördüğünü açıkça ortaya koymaktadır. Her ne kadar bazı kaynakların verdiği ölü sayıları ve diğer detaylar abartılı ya da tartışmalı olsa da, yapılan arkeolojik kazılar ve bulunan toplu mezarlar, işgalin şiddetini doğrulayan somut delillerdir. Ayrıca, "kutsal haç"ın Sasani topraklarına götürülmesi ve bazı kiliselerin yakıldığına dair iddiaların gerçekliği tartışılrsa da, işgalin, Hristiyan kutsal mekânlarının geniş çaplı bir şekilde tahrip edildiğini kanıtlamaya yeterlidir.

Bununla birlikte, Kudüs'ün fethinde tüm kaynaklarda sabit olan en önemli husus, Kudüs halkının, Şam şehirleri ile yapılan antlaşmalar gibi cizye ile harac ödemek ve onlara verilen aynı ayrıcalıklar karşılığında İslam yönetiminden eman istemesi ve Hz. Ömer'in Medine'den Cabiye'ye gelerek Kudüs halkıyla bir emanname imzalamasıdır. Taberi'nin anlaşma metnini naklettiği Seyf b. Ömer'in güvenilirliği, özellikle Yahudilerle ilgili maddeden dolayı sorgulansa da, Kudüs halkına verilen emannamenin varlığı, dönemin gayrimüslim kaynakları tarafından da doğrulanan bir gerçekliktir.

Ayrıca, dönemin tüm İslam kaynaklarında ifade edildiği üzere, Kudüs halkı, eman antlaşmasının bizzat Hz. Ömer tarafından imzalanmasını talep etmiştir. Bunun yanı sıra, Kudüs halkının Hz. Ömer ile anlaşma yaparak şehri teslim etmeyi teklif etmesinin sebepleri arasında hem mezhepsel çatışmalardan dolayı Bizans'ın baskılarına maruz kalan halkın bu zulümlerden

kurtulmak amacıyla İslam hakimiyetini kabul etmiş olması hem de Kudüs'ün sürekli çatışmalara sahne olması ve merkezi otoritenin zayıflaması nedeniyle yerel yönetimlerin güç kazanarak yeni kuşatmalara adapte olabilme durumu bulunmaktadır.

Üstelik, emannamenin geneline bakıldığında, Hz. Ömer dönemindeki Kudüs fethi, Hristiyan ve Yahudi halkların güvenliğini sağlayacak ve dini inançlarını özgürce yaşamalarına imkan tanıyacak hükümler içermektedir. Dolayısıyla, her iki kuşatma karşılaştırıldığında, Sasani kuşatmasının hem mimari hem de insani kaynaklar üzerinde yıkıcı bir etkisi olduğu görülürken, İslam fethi, Kudüs halkının talebi üzerine bir emanname ile gerçekleştirilen barışçıl bir yönetim değişikliği olarak ortaya çıkmaktadır.

Kaynakça

- Avni, G. (February 1, 2010). *The Persian Conquest of Jerusalem (614 C.E.)—An Archaeological Assessment*. Bulletin of the American Schools of Oriental Research.
- Belazüri, ç. M. (2013). *Fütuhu'l-Büldan*. İstanbul: Siyer Yayınları).
- Bernard Lewis, ç. h. (2009). *Tarihte Araplar*. İstanbul: Ağaç Kitabeyi Yayınları.
- Bowersock, G. W. (2012). *Empires in Collusion in Late Antiquity*. Waltham: Brandeis University Press.
- Conybeare, F. C. (1910). "Antiochus Strategos' Account of the Sack of Jerusalem in A. D. 614",. The English Historical Review, Vol. 25, No. 99 .
- Ebü Ca'fer Muhammed Bin Cerir'üt-Taberi, t. M. (tarih yok). *Tarih-i Taberi*, . İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- El-Awaisi, A. a.-F. (tarih yok). *Umar's Assurance of Safety to the People of Aelia (Jerusalem)*.
- Foerster, Y. T. (January 1, 1997). "Urbanism at Scythopolis-Bet Shean in the Fourth to Seventh Centuries," . Dumbarton Oaks Papers 51.
- Foss, C. (July 1, 2003). *Persians in the Roman Near East (602-630 ad)*. Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland 13, no. 2 .
- Gül, M. (yıl: 2001, sayı: II, s. 47-58). *Müslümanların Kudüs'ü Fethi*. Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- Günter Stemberger. (1999). "Jerusalem in the Early Seventh Century: Hopes and Aspirations of Christians and Jews", ed. Lee, I. Levine, . New York: The Continuum Publishing Company.
- İbnü'l-Esir. (tarih yok). *el-Kamil fi't-Tarih*.
- İbnü'l-Esir. (tarih yok). *el-Kamil fi't-Tarih*. Ocak Yayıncılık.
- James Howard-Johnston. (1999). "Heraclius' Persian Campaigns and the Revival of the East Roman Empire, 622–630." *War in History* 6, no. 1.
- Kâmile İnci Aday. (2019). *Khuzistan Kroniği Sunumu, Tercümesi, Tahlili*, . Yüksek Lisans Tezi, Mardin Üniversitesi, .
- Naskali, e. (2009). *sasaniler*. İstanbul: tdv.
- Orta, F. (2018). *Hız Ömer Zamanında Müslümanların Kudüs'ü Fethi*. Yenifikir: 9 SAYI: 20.
- Sebeos, t. R. (1999). *The Armenian History Attributed to Sebeos*. Liverpool: Liverpool University Press.
- Taberi, E. C.-A. (1954). *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi, C. VI*. Ankara: Maarif Matbaası,.
- Yiğitoğlu, M. (2017). *Hız Ömer'in Kudüs'ü Fethinden Sonra İzlediği Tapınak Dağı Politikası*. TÜRKİYE İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ Cilt / Vol: 1, Sayı/Issue: 2, 2017 Sayfa: 135-142, .